

Ana Banić Grubišić
*Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet,
Odeljenje za etnologiju i antropologiju*

KULTURA SEĆANJA U KNJIŽEVNOSTI RADNIH MIGRANATA¹

Apstrakt: U radu se razmatra značaj pamćenja i sećanja za formiranje identiteta jugoslovenskih/srpskih gastarbajtera, odnosno izdvajaju se gradivni elementi kulture sećanja u proznom stvaralaštvu tzv. „gastarbajterske književnosti“ čiji su autori pripadnici različitih migratornih generacija. Uloga pamćenja i sećanja u migracijama promišlja se na primeru proznih dela koja su napisali radni migranti, pri čemu se ukazuje na isprepletanost individualnog i kolektivnog sećanja kao na značajnu odliku migrantske književnosti. Individualna sećanja u književnosti radnih migranata vezana su uz osećaje čežnje za domom i prošlim vremenima čime se nostalgija za rodnim krajem ispostavlja kao veoma važan element kulture sećanja u gastarbajterskoj književnosti.

Ključne reči: radne migracije, kultura sećanja, gastarbajterska književnost, nostalgija

Uvod

Pričanje priča o prošlosti percipira se kao kulturna praksa koja je od centralnog značaja za samo iskustvo migracije (Kitzmann 2013, 1). Isto tako, sećanja na različite životne događaje predstavljaju neizostavni sadržaj književnog stvaralaštva autora koji su bili direktni učesnici migratornih procesa (ili koji su, u slučaju druge i treće generacije, odrastali i stasavali pod neposrednim socijalnim i kulturnim uticajem migracije njihovih predaka). Džulija Krit (Julia Creet), urednica zbornika radova posvećenog temi migracije u studijama sećanja piše:

---

¹ Ovaj rad nastao je u okviru naučnoistraživačkog projekta br. 1634, „Srpska književnost 1991–2021: identitet, trauma, sećanje (SLITaM)“, uz podršku Fonda za nauku Republike Srbije. Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo i Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

Sećanje, u svim svojim oblicima – fizičkom, psihološkom, kulturnom i porodičnom – igra ključnu ulogu u kontekstima migracije, imigracije, preseljenja i dijaspore, jer sećanje obezbeđuje kontinuitet u poremećajima individualnog i socijalnog identiteta. (Creet 2011, 3)

U opštem smislu, kultura sećanja podrazumeva „skup formi i medija kulturne mnemotehnike uz čiju pomoć grupe i kulture grade kolektivni identitet i orijentaciju u vremenu“ (Asman A. 2011, 358). U suštini, kultura sećanja vezana je za pamćenje koje stvara zajednicu (Asman J. 2005, 36). U ovom radu se razmatra značaj pamćenja i sećanja u književnom izrazu jedne specifične grupe radnih migranata – tzv. jugoslovenskih/srpskih gastarbajtera.² Mapiraju se elementi kulture sećanja u proznim delima: *I ovdje i tamo* (Rade Adamović, 2010), *Sumrak u bečkom haustoru* (Darko Markov, 2010) i *Gastarbajter* (Vića Mitrović, 2023) posebno u odnosu na pitanje migrantskog identiteta. Pisci ovih dela pripadaju različitim migratornim generacijama³ i radni vek su proveli, to jest i dalje žive i rade, u tri različite države – Austriji, Francuskoj i Švajcarskoj. Pišu na osnovu ličnog imigrantskog iskustva. U kontekstu autobiografskog pisanja, autori ovih dela su „pretvorili svoj život u javno sećanje kroz svoju priču“ (Stefanović 2010, 15).

Pored razmatranja funkcije prošlosti u kontekstu liminalnog i hibridnog migrantskog identiteta, perspektiva antropologije migracija čitanje ovih dela usmerava ka odgovorima na pitanja koja se tiču prirode i sadržaja kolektivnog i individualnog imigrantskog sećanja, kao i njihovog odnosa. U antropologiji se pojam sećanja upotrebljavao u kontekstu društvenog pamćenja istorijskih (i ponekad traumatičnih) događaja i iskustava, što znači da je sećanje shvaćeno kao „izrazito društvena aktivnost kojom se beleže, čuvaju i ponovo oživljavaju događaji i iskustva“ (Berliner 2005, 200). Antropološka proučavanja migracija posvećena su temama identiteta i pripadanja, odnosom migranata prema prošlosti, njihovim subjektivnim iskustvima, verovanjima i kulturnim vrednostima (Banić Grubišić 2020, 102). U domaćoj antropologiji i istraživanju gastarbajterske populacije posebno se naglašava važnost ispitivanja samoidentifikacije i samopredstavljanja migranata, u jasnom nastojanju da se „čuje njihov glas“

---

2 O radnim migrantima ne možemo govoriti kao o nekakvoj jedinstvenoj kategoriji. Među njima postoje brojne razlike koje proizilaze iz različitih faktora kao što su: razlog motiva odlaska u drugu zemlju, vremensko razdoblje, to jest period odlaska na rad u inostranstvo koji ukazuje na pripadnost određenom migrantskom talasu, nivo obrazovanja i vrsta posla koji se obavlja u zemlji useljenja, različite migrantske generacije, izbor zemlje prijema i imigrantska politika te zemlje, materijalni status radnog migranta, kao i stepen akulturacije i integracije u zemlji radne imigracije (Antonijević 2013, 41).

3 Kako navodi Antonijević (2013, 67–69), pozivajući se na M. Davidović, različite generacije migranata se načelno mogu podeliti u tri kategorije. Prvu generaciju čine osobe koje su migrirale u odraslom dobu u potrazi za boljim životom; pripadnici ove generacije su svesni svog etničkog porekla i nostalgični su prema domovini. Drugu generaciju čine deca migranata koja žive u zemlji u kojoj njihovi roditelji rade, dok treću generaciju migranata predstavljaju unuci prve ili deca druge generacije koja su školovana i socijalizovana u inostranstvu gde ostaju da žive.

i predstavi njihovo kompleksno životno iskustvo (Antonijević 2011a). Naime, dugi niz godina se o gastarbajterima, kako u javnosti tako i u okviru društveno-humanističkih nauka, kako ističe D. Antonijević, uglavnom pričalo u statističkim brojkama, ili su se razmatrali objektivni i spoljašnji uslovi radne emigracije koja je uslovljavala njihov status, dok je subjektivni aspekt, to jest pitanje šta oni misle o sebi i svom životu bio zanemaren (Antonijević 2011a, 32). Posebno su radni imigranti prve generacije bili percipirani kao pripadnici „nečujne generacije“, u prvom redu zbog njihovog niskog nivoa obrazovanja, neznanja jezika zemlje prijema i ponašanja – nastojanja da u novoj sredini budu neprimećeni i da se uglavnom drže po strani⁴ (Ireland 2001, 23). Zbog toga što u prvim godinama migracije nisu mogli da se izraze u stranom okruženju, novinari i naučnici su njihove životne priče i usmena svedočenja u početku prenosili i prevodili u formi intervjuua (Ireland 2001, 24). Kasnije bavljenje različitim vidovima umetničkog stvaralaštva omogućilo je imigrantima da u stranom okruženju iskažu sopstveni identitet i obelodane teškoće i probleme sa kojima su se u zemljama useljenja suočavali (v. Banić Grubišić 2018). Kao jedna od tipoloških odlika književnosti migranata navodi se dokumentarističko-ispovedni pristup koji pruža ilustrativni uvid u životnu situaciju predstavnika marginalizovanih društvenih grupa (Стојановић 2010, 370). Umetničko i književno stvaralaštvo jugoslovenskih gastarbajtera može se posmatrati kao jedinstvena prilika „upliva“ u intimne svetove prvog migrantskog talasa jer „književnost koju su pisali imigranti najčešće predstavlja oblik svedočenja, autentičnu životnu priču svojevrsnog lokalnog informanta koji prenosi događaje iz svog života u intervju“ (Ireland 2001). Upravo to i jeste analitički značaj književnih dela za antropologiju. Čak i loše napisani romani mogu biti fascinantan portret specifične kulture i dokumentarna vrednost takvih dela s godinama neupitno raste (Lebkowska 2012, 36). Zbog toga što romani sadrže detaljne opise društvene realnosti, unutar discipline je posebno razmatrana veza etnografije i romana (De Angelis 2002; Cesareo 2002; Laterza 2007; Lebkowska 2012; Markowski 2012). Ipak, dok pojedini autori veličaju značaj romana kao dragocenih etnografskih resursa – posmatraju književne pisce kao etnografe po prirodi stvari zato što oni pišu priče o ljudima i njihovim osećanjima, o mestima i događajima, kao i o kontekstima (De Angelis 2002, 3) ili tvrde da etnografsko istraživanje koje se zasniva na kombinaciji terenskog rada i književnosti može pružiti holističku sliku jednog društva i kulture (Craith and Fournier 2016, 3), drugi takve prakse smatraju problematičnim. Po mišljenju Cezarea trebalo bi kritički pristupiti samoj ideji tekstualnog čitanja kao svojevrsnog etnografskog poduhvata (Cesareo 2002, 159). Konkretnije, antropološki koncepti se strateški plasiraju unutar strukture teksta kako bi pomogli u njegovom tumačenju i razotkrili skrivene strukture unutar narativnog sveta, dok se nalazi zatim predstavljaju kao antropološki uvidi koji funkcionišu izvan te strukture (Cesareo 2002, 159). I pored toga, kako ističe M. Prelić, „književni tekst, uz odgovarajući metodološki oprez,

---

4 Najčešće zbog njihovog neregulisanog ili neizvesnog imigrantskog statusa (prim. aut).

može da se koristi kao jedan od izvora u antropološkim istraživanjima“ (Prelić 2020, 175). Ovu tvrdnju potkrepljuje niz radova o odnosu migracija i književnosti koji su prethodnih godina objavljeni u domaćoj etnoantropološkoj produkciji (v. Kovačević i Antonijević 2018; Banić Grubišić 2019; Banić Grubišić 2020; Antonijević 2020; Prelić 2020; Kulenović 2020; Брујић 2020). Premda je neosporno da postoji značajna razlika između književnog teksta i etnografskog terenskog istraživanja, „antropolog može u književnom tekstu da posegne za značenjima koja mu pomažu da bude prevodilac iskustva drugih, da postigne gercovski pogled preko ramena pripadnika zajednice koju istražuje u njen unutrašnji sistem značenja i vrednosti“ (Prelić 2020, 194).

Iako je u pitanju subjektivni doživljaj koji je u određenoj meri stilski uobličan, položaj autora imigranata koji se ogleda u svojevrsnoj „epistemološkoj povlašćenosti“ omogućava im da zabeleže i opišu mnoge situacije, iskustva i prostore koji bi inače bili manje ili više nedostupni za istraživanje – bilo zbog vremenske/prostorne distance, bilo zbog karakteristika gastarbajtera kao specifične socioekonomske grupe (Banić Grubišić 2018, 41; Kovačević i Antonijević 2018, 51). Drugim rečima, kako napominje King sa saradnicima: „pisac migrant se doživljava kao kritički učesnik-posmatrač sopstvenog stanja, čime se omogućava jedno dublje razumevanje dihotomije insajder-outsajder i približavaju stvarna, proživljena iskustva migracije“ (King, Connell and White 1995, xiii). Uz to, književnost može da predstavlja izuzetno plodotvorno polje istraživanja promene identiteta kroz proces migracije. Tačnije, pojedini autori tvrde da su „u književnosti sadržani neki od najefikasnijih načina istraživanja identitetskih pitanja“ (White 1995, 2).

Sećanje kao društveni i kulturni fenomen

Pre analize uloge i upotrebe sećanja u datim proznim delima neophodno je bliže odrediti ključne teorijske pojmove na koje se antropološko čitanje ovih dela oslanja. Neosporno je da smo poslednjih decenija svedoci svojevrsne društvene i političke eksplozije sećanja koju prati jednaka naučna zainteresovanost⁵ (Asman A. 2015, 71). Megil (Megil 2015, 230) smatra da je nesigurnost u vezi s identitetom zajednička odlika koja se nalazi u osnovi većine savremenih manifestacija opsesije sećanjem, te se može reći da se „sećanje valorizuje tamo gde se identitet problematizuje“. Kada je reč o istraživačkoj pomami za studijama sećanja, kako ispravno primećuje Berliner (Berliner 2005, 202), suočeni smo sa problemom preširoke definicije sećanja. Prema ovom autoru, ukoliko se sećanje

5 Ovu pojavu Aleida Asman vezuje za kraj osamdesetih godina prošlog veka i kao razloge zanimanja za sećanja i prošlost navodi slom velikih narativa, postkolonijalnu situaciju, digitalnu revoluciju u komunikacijskim tehnologijama, oživljavanje potisnutih sećanja u posttraumatskom kontekstu Holokausta i dva svetska rata, i s tim u vezi odlazak generacije svedoka ovih trauma (Asman A. 2015, 71–72).

shvata kao način na koji prošlost opstaje u sadašnjosti i oblikuje je – nije li u suštini sećanje isto što i kultura: „sećanje postepeno postaje sve što se prenosi između generacija, sve što je pohranjeno u kulturi, i na taj način postaje gotovo neodvojivo od samog koncepta kulture“ (Berliner 2005, 203). Sećanje se posmatra kao gradivni element u kreiranju ličnog i grupnog identiteta, u uspostavljanju i održanju interpersonalnih i intergrupnih odnosa i orijentir u ličnoj i kolektivnoj akciji (Žeželj 2022, 77).

U svakodnevnom i akademskom diskursu govorimo o dva oblika sećanja: o individualnom/autobiografskom i kolektivnom sećanju. Ili, kako je to svojevremeno zapisao Moris Albvaš, možemo razlikovati dva pamćenja: unutrašnje ili interno, odnosno lično, dok je drugo spoljašnje, to jest društveno – „jedno je autobiografsko, a drugo istorijsko pamćenje. Prvo se pomaže drugim, pošto je – u krajnjoj liniji – istorija našeg života deo istorije uopšte“ (Albvaš 2015, 31).

Prema A. Asman (Asman A. 2015, 72), ove dve kategorije – individualno i kolektivno sećanje, nisu dovoljne da bi se opisala složena mreža sećanja u koju su ljudi uključeni. Lična sećanja pojedinaca u interakciji su s kolektivnim sećanjem. Individualno sećanje je uvek bilo socijalni fenomen (Asman J. 2005, 44). Sećanje je kao što je Albvaš pokazao socijalno posredovano i u vezi s grupama: „svako individualno sećanje zasniva se u komunikaciji s drugima koji nisu nikakvo proizvoljno mnoštvo, nego grupacije koje imaju sliku ili pojam o sebi, odnosno sopstvenom jedinstvu i posebnosti, te ga održavaju na svesti o zajedničkoj prošlosti“ (Asman J. 2015, 63).

Autobiografsko sećanje je po prirodi epizodičko (Žeželj 2022, 13). Ovo sećanje je konkretno, lično, obično emocionalno obojeno i formirano je od predstava (koje su vizuelne, auditivne, taktilne, olfaktorne...) o pojedinačnim situacijama, određenim predmetima, osobama koje smo poznavali i događajima u kojima smo učestvovali, a koji su uvek smešteni u određeno vreme i na određenom mestu (Kovačević, Trebješanin i Antonijević 2013, 15–16). A. Asman razlikuje dva različita sistema unutar autobiografskog pamćenja: „sećam se pamćenje“ koje počiva na svesnom rekonstruktivnom naporu i gradi se u interakciji sa značajnim drugima, i predsvesno „seti me pamćenje“ koje nije organizovano i koje se aktivira kroz interakciju sa mestima i predmetima (Asman A. 2011, 154). Za „sećam se pamćenje“ vezan je koncept priče i prema Asman terapijska premisa tog koncepta glasi: „mi smo povesti koje umemo da ispričamo o sebi“. To znači da se identitet konstruiše pomoću priče koja uređuje neuređeni inventar naših autobiografskih sećanja i koja mu daje značenje. Drugim rečima, sećanja se svesno izazivaju u formi priče kadre da im podari značenje (Asman A. 2011, 150–151). U okviru kognitivne psihologije smatra se da autobiografsko sećanje ispunjava tri glavne funkcije: funkciju sopstva, socijalnu funkciju i direktivnu funkciju (Kovačević, Trebješanin i Antonijević 2013, 12). Govoreći o funkcijama autobiografskog sećanja, I. Žeželj (2022, 69) objašnjava da nam sećanje omogućava da se orijentišemo i delamo u svetu, daje sadržaj za osećaj ličnog identiteta i pomaže održavanju samopoštovanja, kao i

da putem deljenja ličnih autobiografskih iskustava sa drugima, uspostavljamo bliskost i održavamo socijalne odnose. Grupe zamišljaju slike o sebi i konstruišu kolektivni identitet putem kulture sećanja (Asman J. 2005, 20).

U najkraćem, kako obrazlaže Kuljić, „kolektivno pamćenje čini niz praktičnih obrazaca i kulturnih sadržaja koje ljudi uče da bi ih dekodirali i konvertovali u vlastiti identitet“. Isti autor navodi da je reč o „društvenointegrativnoj viziji prošlosti koju pojedinci na različit, ali ipak sličan način, tumače, menjaju i saobražavaju samoviđenju sebe i vlastite grupe“ (Kuljić 2006, 9). Kolektivno sećanje nije tek obična priča o prošlosti sopstvene grupe, nužno je da postoji saglasnost o sadržaju međusobno uspostavljenih i deljenih tumačenja prošlosti (Žeželj 2022, 16). Kolektivno sećanje se zasniva na zajedničkom grupnom identitetu i određuje kao „deljeni set reprezentacija prošlosti“ (Žeželj 2022). Prema Asman pojam kolektivnog sećanja nije dovoljno jasan i često nije lako odrediti gde se jedna vrsta sećanja završava, a gde počinje druga. Ova autorka zbog toga predlaže precizniju terminologiju, odnosno pravi razliku između četiri nivoa ili „oblika sećanja“: individualnog, društvenog, političkog i kulturnog (Asman A. 2015, 72). S druge strane, kao najvažnije forme kolektivnog sećanja, J. Asman izdvaja komunikativno i kulturno pamćenje koja se razlikuju prema (pre)nosiocima, sadržaju i formi i medijima prenošenja. Prema njemu, komunikativno pamćenje obuhvata sećanja koja se odnose na recentnu prošlost, to jest to su ona sećanja koja pojedinac deli sa svojim savremenici (Asman J. 2005, 59). Sadržaj komunikativnog pamćenja čine istorijska iskustva u okviru individualnih biografija, dok je u slučaju kulturnog pamćenja to mitska praistorija (Asman J. 2005, 65). Komunikativno pamćenje je neformalno, slabo oblikovano i nastaje interakcijom u svakodnevnici. Nosioци komunikativnog pamćenja su svedoci vremena u nekoj zajednici sećanja. Nasuprot tome, kulturno pamćenje je stvoreno uz visok stepen oblikovanosti i njegova karakteristika je ceremonijalna komunikacija. Kako piše A. Erl (Erl 2010, 389), kulturno sećanje se zasniva na komunikaciji putem medija – zajedničke verzije prošlosti generisane su putem medijske eksternalizacije, odnosno oblikovane putem različitih medija koji funkcionišu unutar raznovrsnih simboličkih sistema kao što su religiozni tekstovi, slikarstvo, istoriografija, TV dokumentarci, spomenici, komemorativni rituali, igrani dugometražni filmovi ili književnost (Erl 2010, 389).

Istraživanja kolektivnog sećanja marginalizovanih grupa zauzimaju važno mesto u studijama dijaspora – pisci, pesnici i umetnici koriste kolektivno sećanje kako bi dokumentovali tradicije, rituale i istoriju svojih zajednica (Hua 2005, 204). Književnost nije samo jednostavan uređaj za beleženje sećanja kulture, već predstavlja mnemoničku umetnost u pravom smislu reči (Lachmann 2010, 301). Štaviše, sećanje i procesi pamćenja oduvek su bili dominantna tema u književnosti – brojni tekstovi prikazuju kako pojedinci i grupe pamte svoju prošlost i kako na osnovu sećanja konstruišu svoj identitet (Neumann 2010, 333). To se posebno odnosi na tzv. pisanja o životu (eng. *lifewriting*), to jest romane, pesme, kratke priče i putopise koji mogu poslužiti kao „svojevrsni putevi ka kulturnom sećanju“ (Saunders 2010, 322). Prema pojedinim autorima,

književnost, zajedno sa drugim umetnostima, ima privilegovanu ulogu u davanju glasa onome što je zanemareno u drugim oblicima sećanja i time postaje „privilegovano sredstvo opozicionog pamćenja, kao kontramemorijal i kritička snaga koja potkopava hegemonijske poglede na prošlost“ (Rigney 2010, 348). Drugim rečima, „književnost zauzima posebno mesto u kulturi sećanja, jer je, kao nijedan drugi simbolički sistem, karakteristična po svojoj sposobnosti i sklonosti da se odnosi na zaboravljeno i potisnuto, kao i na neprimećene, nesvesne i nenamerne aspekte našeg odnosa prema prošlosti“ (Erl 2011, 153). Kako zaključuje Erl, književnost je medij koji istovremeno gradi i posmatra sećanje, pruža nam iluziju da sagledavamo prošlost (na iskustveni, mitski ili antagonistički način) i istovremeno predstavlja glavni medij kritičkog promišljanja o samim procesima reprezentacije (Erl 2010, 391). Književni tekstovi, dakle, ne imitiraju postojeće verzije sećanja, već proizvode, kroz čin diskursa, upravo onu prošlost koju tvrde da opisuju. Drugim rečima, književnost nije jednostavan odraz unapred postojećih kulturnih diskursa već ona proaktivno doprinosi pregovaranju o kulturnom pamćenju (Neumann 2010, 334–335).

Kultura sećanja, migracija i identitet u gastarbajterskoj književnosti

Kada sam krenuo u svet, nisam ni slutio da je to put bez povratka.
(Vića Mitrović)

U stručnoj i akademskoj literaturi su prisutna neslaganja vezana za određenje fenomena migrantske književnosti. Smatra se da valjana definicija migrantske književnosti zahteva da se ovom konceptu pristupi iz tri različite perspektive usmerene na – temu, etničku pripadnost i sam tekst⁶ (Kosmalska 2022, 333). Prema Antonijević (2020, 65), migrantsku književnost pre svega određuju teme, motivi i likovi koji se tiču života migranata, njihovih iskustava

---

6 U pristupu koji je usmeren na temu, poreklo pisca nije od značaja što znači da migracijsko pisanje može biti delo bilo kog autora, pisac ne mora biti nužno migrant ili migrantskog porekla. Ono što je važno jeste da je književni materijal inspirisan ili se odnosi na iskustvo migracije. Jednom rečju, naglasak je na temi i sadržaju napisanog. Nasuprot tome, etnički usmeren pristup u centar pažnje postavlja pitanje identiteta. Kao najvažnije uzima se kulturno poreklo pisca – etnička pripadnost i kulturno nasleđe autora bez obzira na to šta je tema pisanja (tema migracije može biti jedan od motiva u delu, okvir ili polazište za razmišljanja autora koja se ne odnose na migraciju). Dovoljno je da je delo napisao migrant/kinja i da proizilazi iz ličnog iskustva autora, iako nije nužno da se takvo delo bavi sećanjima na migraciju ili na probleme asimilacije (Kosmalska 2022, 334). Treći pristup je usmeren na sam tekst i razmatranje pitanja šta sve može obuhvatiti kategoriju migrantskog pisanja – da li se fotografije, ilustracije, grafičke novele, kao i drugi vidovi stvaralaštva (poput kreiranja digitalnih sadržaja na platformama za društveno umrežavanje – video klipova na Jutjubu, objavljivanja poezije na Tviteru itd. koje objavljuju migranti mogu takođe klasifikovati kao migrantsko pisanje?

i sudbina, a tek na drugom mestu i mogućnost da i sam pisac bude migrant. Smatram da se potonje može preciznije odrediti kao „književnosti o migracijama“ koja time uključuje i ona dela koja su pisali autori koji nisu bili migranti, dok bi pojam „migrantska književnost“ obuhvatao dela onih pisaca koji su iz lične perspektive tematizovali migrantsko iskustvo (Banić Grubišić 2020, 109). Nesuglasice u vezi sa određenjem pratile su i fenomen tzv. gastarbajterske književnosti⁷. Ova kovanica koristila se kao uobičajeni izraz kojim se imenovala književnost radnika migranata, ponekad čak i bez obzira na zemlju „privremene“ ekonomske imigracije. Pomenuti naziv koji se najpre upotrebljavao u Nemačkoj početkom osamdesetih godina prošlog veka da označi specifičnu vrstu književnosti⁸ bio je predmet nesuglasica između različitih grupa koje su predstavljale drugačije kulturne i političke stavove, te s tim u vezi, A. Teraoka kaže: „ono što se naziva gastarbajterskom književnošću je sporno područje i njena tumačenja su duboko strateška i politička“ (Teraoka 1987, 82). Jednom rečju, književnost koju su pisali radni migranti, obespravljani najamni radnici koji su neretko bili izloženi marginalizaciji i diskriminaciji, prevashodno je shvatana kao „političko bojište za priznanje i kontrolu“ (Teraoka 1987, 99). S druge strane, oznaka *gastarbajter*, odomaćena u kolokvijalnom govoru, obično se sagledavala i kao degradirajuća (v. Antonijević 2013, 55–59) te je zbog toga što nosi pogrdne konotacije danas zamenjena prikladnijim, politički korektnijim izrazima.⁹ Naziv „gastarbajterska književnost“ svakako nosi u sebi izvesnu ironiju i ilustruje odnos države Nemačke prema piscima koji nemaju nemačko poreklo – pisci gastarbajteri su bili stranci čija je dobrodošlica u Nemačkoj bila samo privremena:

Ova terminologija je podrazumevala razliku koja postoji između „društva prijema/domaćina“ i „gostiju“. To je bila dugoročna veza koja se zasnivala na socijalnoj distanci i isključivanju. Štaviše, termin *gastarbajter* implicirao je „razliku shvaćenu kao inferiornost“ (Craith 2015).

S tim u vezi, na ovom mestu potrebno je napomenuti da reč *gastarbajter* i sami ekonomski migranti ponekad doživljavaju kao ponižavajući naziv i kao jednu posve kontradiktornu odrednicu. Tako na primer, Vića Mitrović, u delu *Gastarbajter* piše:

Reč *gastarbajter* zvuči grozno. Ne znam ni sam šta je besmislenije – sama kovanica ili njeno značenje. ... Niti ima smisla da gost radi, niti je moguće da radnik na Zapadu bude ugošćen. Njegovo je da radi: naporno, dugo, bez stolice za gostinskom trpezom. (...) Svaki put kad izgovorim reč koja me diruje i opisuje, osećam gorčinu u istima. Ponekad i bol. (Mitrović 2023, 9)

7 Nemački termin za „književnost gostujućih radnika“ – „*Gastarbeiterliteratur*“.

8 Drugi termini koji su bili u upotrebi su „književnost migranata“ (*Migrantenliteratur*), „književnost stranaca“ (*Ausländerliteratur*), „književnost stranaca koji pišu na nemačkom jeziku“ (*Literatur deutschschreibender Ausländer*) (Fischer and McGowan 1995, 42).

9 Na nemačkom govornom području to su termini „strani sugrađani“ ili „ljudi s migrantskim poreklom“.

Međutim, bez obzira na moguća pripisivanja pežorativnih značenja u našoj sredini je odrednica *gastarbajter* odomaćena u kolokvijalnom i akademskom govoru, a i opšte prihvaćena u samoj zajednici – radni migranti prvog talasa jugoslovenske ekonomske migracije sami sebe tako nazivaju. Istraživanja sprovedena u okviru domaće etnologije i antropologije (v. Antonijević, Banić Grubišić and Rašić 2021) pokazuju da *gastarbajteri* predstavljaju specifičnu, heterogenu skupinu ljudi koja ima svest o sebi i svom statusu i koju drugi ljudi u zemlji matiči i zemlji radnog boravka percipiraju kao posebnu (Antonijević 2011b, 1014). Kao tipične teme *gastarbajterske književnosti*, koju su pisali radnici poreklom iz Turske, Italije, Portugalije, Jugoslavije i drugih zemalja, mogu se navesti:

„Ironična sećanja na snove o bogatstvu koji su motivisali migraciju, život u neuslovnim hostelima, izolacija, zbnjenost zbog stranog jezika i kulture, iskustvo svakodnevnih predrasuda i rasizma, bolesti povezane sa stresom, narušavanje tradicionalnih vrednosti, kao i shvatanje kapitalizma kao izvorišta migrantske patnje“. (Fischer and McGowan 1995, 45)

Na ovom mestu potrebno je napomenuti da je, za razliku od turskih i italijanskih pisaca migranata, književna produkcija jugoslovenskih *gastarbajtera* izuzetno skromna. U pitanju su dela tek nekolicine autora koja su najčešće štampana u veoma malim tiražima. Pored tematske usmerenosti na doživljaj migracije, jedna od osnovnih karakteristika domaće *gastarbajterske književnosti* jeste da je pisana na maternjem jeziku.

U narednim redovima, nakon kratkog iznošenja osnovnih biografskih podataka, biće izdvojeni različiti načini upotrebe sećanja i prošlosti pri oblikovanju priče o životu i radu domaćih *gastarbajtera* u stranoj zemlji. Autobiografski roman *I ovdje i tamo* (2010) jugoslovenskog *gastarbajtera* Radeta Adamovića, time što predstavlja životnu priču jednog migranta, ceo je satkan od sećanja na lične doživljaje autora. U pitanju je gotovo tipska priča koja prati životni put radnog migranta s početka sedamdesetih godina u SFRJ – siromašno detinjstvo u ruralnoj zabiti, težak i skučen život u višečlanoj porodici, nedostatak posla u zemlji i želja za sticanjem kao glavni emigracijski motivi, iscrpljujući fizički poslovi koji se obavljaju u inostranstvu i nada radnika da će se jednom, kada se materijalno obezbede, konačno vratiti u domovinu. Rade Adamović je tek po penzionisanju počeo da piše. Rođen je 1948. godine u Velikoj Jasenici. Nakon završetka vojnog roka, pohađao je kurs za tesara i za građevinske zanate i potom je organizovano putem biroa za zapošljavanje otišao na šestomesečni rad u Francusku. Poput mnogih radnih migranata toga vremena privremeni rad u inostranstvu na kraju je postao stalni posao. Ostao je u Francuskoj gde je dočekao i penziju¹⁰. Adamović u jednom intervjuu objašnjava da je pisanjem počeo da se bavi iz jednog krajnje ličnog ali i patriotskog razloga – da bi, kako objašnjava, njegovi unuci kojima je francuski maternji jezik, saznali odakle potiču i gde su im koreni. S tim u vezi, o motivaciji da se bavi pisanjem kaže: „Nisam ja

10 O životu jugoslovenskih *gastarbajtera* u penziji v. Antonijević i Milosavljević 2016.

pravi pisac. Ja to za moju decu. U svemu je moja ljubav prema životu, ljudima, prirodi, deci i unucima, ovim knjigama sam zatvorio davno započeti krug crtan po pesku porodičnih uspomena.“¹¹

Roman *Sumrak u bečkom haustoru* (2010) Darka Markova takođe ukazuje na značaj porodičnih sećanja, neposrednog doživljaja migracija predaka u kasnijem književnom oblikovanju jedne gastarbajterske priče. Darko Markov, taksista i pisac, pripadnik je druge, odnosno treće generacije gastarbajtera. Njegova baba bila je gastarbajterka, pripadnica prvog migracijskog talasa šezdesetih godina. Kasnije je i njegov otac otišao na rad u inostranstvo. Markov je rođen 1970. godine u Pančevu. Školske raspuste je provodio kod babe u Austriji. Od devedesetih godina živi u Beču. Prvi posao mu je bio rad u fabrici koji mu je omogućio da iz neposredne blizine posmatra svakodnevicu i rad stranih radnika u Beču. Inspirisan imigrantskim sudbinama, objavio je tri zbirke pesama i dva romana – *Sumrak u bečkom haustoru* i *Sumrak u bečkom haustoru 2 (Baba Boska)*.¹² Kako piše Antonijević, slikovitim opisima Markov pruža uvid u široki spektar tipova ličnosti i načina života naših ljudi koji žive u Beču, te zbog toga njegovi romani, budući da su zasnovani na ličnom iskustvu i istinitim događajima i osobama, nisu čista fikcija i žanrovski se mogu svrstati u *faction* – izraz koji spaja fakta i fikciju – budući da je reč o imaginativnom pisanju o stvarnim ljudima i mestima s obiljem etnografskih podataka (Antonijević 2020, 63). Imajući rečeno u vidu, prema ovoj autorki, „etnografsku faksiju Darka Markova treba razmatrati kao jedan takav kognitivni kulturni artefakt koji temama i motivima prenosi sociokulturna značenja i nudi prostor za antropološko tumačenje“ (Antonijević 2020, 64).

O značaju koje sećanje ima za artikulaciju migrantskog identiteta govori i spis Viće Mitrovića – *Gastarbajter* (2023). Mitrović nije „klasični“ gastarbajter, iako sam sebe tako doživljava. Rođen je 1961. godine u Ranovcu (Petrovac na Mlavi). Nakon završenih studija na Fakultetu političkih nauka 1986. godine odlazi na privremeni rad u Švajcarsku gde je radio različite poslove. Prvi poslovi koje je obavljao po imigriranju bili su fizički poslovi namenjeni uglavnom nekvalifikovanim radnicima. Dugi niz godina bavio se (kao novinar i pisac) emigrantima sa Zapadnog Balkana i kulturom Vlaha u Srbiji. Delo *Gastarbajter* Mitrović naziva jednostavno beleškom o imigrantskom životu jer se, kako autor smatra, ovaj spis ne može se u potpunosti podvesti ni pod memoare niti pod reportažu.

Sećanja radnih migranata koja su obrađena u proznim delima domaće gastarbajterske književnosti obuhvataju širok spektar tema. Pretočena u književni autobiografski tekst ona predstavljaju rezultat lične potrebe imigranata da svedu njihov životni bilans – emotivni/psihički, socijalni i materijalni/finansijski, odnosno onaj koji se tiče stepena autopercepcije njihovog uspeha. Domaća etnoantropološka i folkloristička istraživanja ukazuju da se narativi gastarbajtera pre-

11 <https://www.vesti-online.com/od-zanatlije-do-pisca/>

12 <https://www.darkomarkov.com/index.php/o-autoru.html>

težno odnose na epizodnu memoriju, na razumevanje i pamćenje posmatranog iskustva u specifičnom kulturnom kontekstu, koje se pripoveda kroz epizode ili sekvence manje-više povezanih događaja (Antonijević 2013, 29; up. Antonijević, Banić Grubišić i Krstić 2011). Za protagoniste ovih dela, migracija predstavlja definišuće iskustvo i čini okosnicu njihove životne priče. Premda su pripovedanjem obuhvaćeni svi važni aspekti migrantskog života, pisci ovih dela priču o životu i radu radnih migranata ne izlažu uvek hronološki. Uostalom, značaj sećanja u životu migranata ne može se objasniti uprošćenim i striktno odeljenim pojmovima – u smislu da su novo i staro, prošlost i sadašnjost čvrsto i jasno razdvojeni (Kitzmann 2013). Nasuprot tome, u ovim delima se na kompleksan način prožimaju događaji vezani za zemlju maticu i zemlju prijema, to jest prepliću se svakodnevna interakcija koja se dešava u sadašnjosti sa sećanjima iz prošlosti. Epizodno sećanje koje određuje autobiografska iskustva je fragmentovano – ono čega se prisećamo su isečeni delovi i komadići trenutaka, koji iskrsavaju kao izolovane scene u okviru mreže naizgled nasumičnih asocijacija bez reda, redosleda ili kohezije (Asman A. 2015, 73). Ova sećanja oblik i strukturu zadobijaju samo ako su retrospektivno povezana u veći narativ. Epizodna sećanja, kako napominje A. Asman, nikada ne postoje u potpunoj izolaciji, nego su uključena u širu mrežu drugih sećanja i vezana su uz sećanja drugih.

Kao dominantne teme koje uobličavaju imigrantski pogled unazad u ovim delima mogu se navesti: sećanje na prilike u domovini i odlazak, sećanje na dolazak u zemlju imigracije i neretko mukotrpan proces adaptacije i integracije u novom, drugačijem sociokulturnom okruženju, odnos sa većinskim stanovništvom i odnos sa onima koji su ostali, različiti problemi vezani za nesnalaženje u novoj sredini i u komunikaciji, problemi vezani za državne institucije u zemlji prijema itd. U ovim književnim delima ta sećanja su veoma živa, posebno ona koja se tiču odluke da se emigrira, okolnosti prilikom prvog putovanja u inostranstvo i načina života tokom prvih dana adaptacije u novoj sredini. Kako navodi Antonijević, prisećanje na trenutak odluke da se ode na rad u inostranstvo i pripovedanje o prvim tegobama prilagođavanja stranoj sredini praćeno je potragom za objašnjenjem sopstvene odluke i potrebom da se opravda to iskustvo (Antonijević 2013, 30).

Dan odlaska predstavlja prekretnicu u životu imigranata. Za jugoslovenske radnike prvog talasa dolazak je listom predstavljao kulturni šok. Kako piše Robert Park, kada imigranti napuste svoj dom oni se neminovno suočavaju sa periodom tranzicije i krize, periodom unutrašnjeg nemira i snažnog osećaja samosvesnosti (Park 2017, 112). Došavši iz nerazvijenih ruralnih sredina, mahom neobrazovani i bez kvalifikacija, strani radnici suočili su se sa jednim posve drugačijim kulturnim i društvenim uređenjem.

Rade Adamović se do tančina seća načina odlaska u inostranstvo – putovanja sa drugim radnicima koji su završili šestomesečni kurs za tesare, dogovršina u vozu i priča utehe i ohrabrenja koje su jedni drugima pričali, ugovora o radu koji je sačinjen 6. aprila 1970. godine, u kojem je pisalo da će imati

besplatno stanovanje i 3,91 franak po satu (Adamović 2010, 23). Detaljno izlaže kako su provodili prve dane po dolasku u Francusku i beleži da je „sve bilo bez duše, hladno kao vjetar koji nas je dočekaó“. Priseća se smeštaja za radnike na gradilištu:

Ispred nas železne barake iz kojih se izvijao beli dim, poređane u više dugih redova, razdvojene blatnjavim prolazima, okrenute vratima jedna prema drugoj i povezane podijumima na kojima su postavljeni železni umivaonici za umivanje, pranje suđa i veša (...). Pitam se gde sam, šta je sad ovo, logor za radnike ili ćelije za robijaše. Gledam svoje drugove, lica izobličena, pogledi zaprepašteni...(...) U svakoj sobi je spavalo, najčešće, od deset do petnaest ljudi. Kupatilo je bilo u drugoj baraci, otvoreno jednom sedmično, samo subotom, ako nije bilo u kvaru. (Adamović 2010, 27–29)

Vića Mitrović sledećim rečima opisuje odlazak na privremeni rad u inostranstvo i prve dane provedene u inostranstvu:

U takvom stanju, nalik nirvani, shvatio sam da me majka budi. Došao je moj rođak Rade Petkan koji je po dogovoru trebalo da me odvede u Švajcarsku. Tu se san zaustavi. Ustao sam i shvatio da je došao taj trenutak. Tako sam krenuo u beli svet. Svet Zapada i prebogate Švajcarske. (Mitrović 2023, 15)

Nisam ni slutio da put do prebogate „Švice“ iz naše tada lepe „Juge“ vodi od Istoka ka Zapadu preko gradilišta. I ja sam tako startovao. Prvih mesec dana bio sam građevinar, „bauštelac“. To je vatreno krštenje kojim se gastarbajter inicira i uvodi u posao. Tako se postaje radnik kojim se dodeljuje titula gosta bez portfelja. (Mitrović 2023, 17)

Isprepletanost ličnog i kolektivnog sećanja predstavlja jednu od osnovnih odlika migrantske književnosti. Kada pisci ovih dela govore o dogodovštinama u tuđini i osećanjima njihovih književnih junaka, oni istovremeno opisuju i generaciju njihovih savremenika, drugih gostujućih radnika koji su se u posleratnom periodu odvažili da bez znanja jezika i kvalifikacija otisnu put razvijenih zapadnih evropskih zemalja. Značenje imigrantskog identiteta nerazdvojivo je od njihovih priča i sećanja na: zemlju maticu, sve ono što su izgubili ili pak dobili odlukom da emigriraju, iskušenja i uspehe predaka i rođaka, individualne i kolektivne nade, snove i dostignuća (Kitzmann 2013). Kovačević, Antonijević i Trebješanin napominju da se u istraživanju autobiografskih sećanja fokus može usmeriti na pripadnike određene društvene grupe da bi se njihova sećanja mogla međusobno porediti (Kovačević, Antonijević i Trebješanin 2013, 958). S tim u vezi, kako je istakao Albvaš, u pamćenju sličnosti izbijaju u prvi plan – u trenutku kada sagledava svoju prošlost, grupa jasno oseća da je ostala ista, te stiče svest o svom identitetu u vremenu (Albvaš 2015, 58). U vizuelno-etnografskoj, antropološkoj i sociološkoj studiji *Sedmi čovek: knjiga u slikama i rečima o iskuštvu stranih radnika u Evropi* (Berdžer i Mor 2018) iznose se brojne anegdote i lična zapažanja koja slikovito govore o tome da migranti imaju specifičan doživljaj vremena, kao i o značaju kulture sećanja u imigrantskom životu. U ovoj knjizi u kojoj su poput porodičnog foto albuma prikupljena proživljena

imigrantska iskustva podvlači se istovremeno zajedništvo ali i otuđenje ga-starbajtera poreklom iz različitih zemalja. Pored iskustva teškog fizičkog rada, njihova sećanja na zavičaj su ono što ih na kraju spaja: „Gostujući radnici u inostranstvu žive rame uz rame, ali ne žive u istoj sadašnjosti. Najbliži su jedni drugima kada razgovaraju o prošlosti“ (Berdžer i Mor 2018, 192). Razmišljajući i pripovedajući o prošlosti oni se nadaju da će se njihova privremenost okončati i nadaju se povratku:

„Svaki strani radnik zamišlja da je ovde u prolazu. Seća se prošlosti; zamišlja budućnost; njegovi ciljevi i njegova sećanja pretvaraju njegove misli u voz između prve i druge.“ (Berdžer i Mor 2018, 68) (...) „On može sve više da živi u sećanju i očekivanju sve dok to dvoje ne postanu nerazdvojni, dok ne počne da očekuje svoje oslobođenje u budućnosti kao trenutak u kom će se pridružiti svemu onom što je ostavio u prošlosti.“ (Berdžer i Mor 2018, 182)

Kako odabrani književni primeri pokazuju, nostalgija, odnosno sećanje i prošlost predstavljaju neraskidivi deo migrantskog identiteta.

Nostalgija i mit o povratku

Konačni povratak je mitska stvar. On daje smisao onome što bi inače moglo biti besmisleno. On je čudesan, on je građa čežnji i molitvi. Ali je i mitski u smislu da se, onako kako je zamišljen, nikad ne događa. Nema konačnog povratka.
(Berdžer i Mor 2018, 220)

Nostalgija i mit o povratku, uverenje i očekivanje da će se jednog dana migranti trajno vratiti u domovinu, čine zajednički tematski okvir ovih dela. Zapravo, među svim književnim delima koja tematizuju iskustvo migracije, najveći deo se na neki način bavi idejom povratka, bilo da je ona ostvarena ili ostaje zamišljena (White 1995, 14). Može se reći da bez obzira na to kom migratornom talasu autori (i likovi njihovih dela) pripadali, čežnja za domom i želja za konačnim povratkom u zavičaj¹³ predstavljaju dominantne teme (jugoslovenske) ga-starbajterske književnosti (Fischer and McGowan 1995; King, Connell and White 1995; White 1995). Uostalom, ovaj „mit o povratku“ u velikoj meri je oblikovan samim identitetom „gostujućih radnika“ (time što su oni isprva predstavljali privremenu uveznu najamnu snagu) to jest, imigracionim politikama država prijema. Ideja da je njihov radni boravak vremenski oročen i nada da će se u budućnosti trajno vratiti imala je snažan uticaj na njihov identitet, te stoga i na način na koji su se prilagođavali životu u inostranstvu (Ewing 2005, 235).

13 Prema pojedinim gledištima, tzv. kult zavičaja predstavlja naglašenu temu i u usmenoj i pisanoj književnosti sa ovih prostora (više o tome u Koljević 2015).

Nostalgija, koja se vezuje za autobiografska sećanja, uvek je samoreferentna, ali i isto tako socijalno ukorenjena (Žeželj 2022). Autobiografska nostalgija vezuje se za konkretne autobiografske događaje, kao i za bliske osobe ili za određena mesta ili periode u prošlosti – kao što su rodno mesto, detinjstvo i mladost (Žeželj 2022, 117). Nostalgija u ovim delima proističe iz osećanja imigrantske neukorenjenosti u stranoj socijalnoj i kulturnoj sredini zemlje useljenja čime se ona značenjski vezuje za prvobitno određenje fenomena – „bolne čežnje za povratkom u zavičaj“ ali i savremenog shvatanja nostalgije kao emocije i sećanja. Kako objašnjava A. Petrov, moguće je razlikovati tri osnovna modaliteta postojanja koncepta nostalgije – shvatanje nostalgije kao bolesti¹⁴, kao stanja, osećanja i sećanja i kao iskustva. Nostalgija se u početku definisala u odnosu na „prostornu komponentu – udaljenost od mesta stalnog boravka i neprijatnost koju ta udaljenost izaziva“ (Petrov 2021, 24). Petrova piše da se nostalgija potom konceptualizuje kao primarno vremenski fenomen, „kao neodređena čežnja za nečim što nemamo i što ne možemo imati“ i da je u fokusu nostalgije koncept nostosa, povratka koji je nemoguć ali nam sećanje na njega izaziva utehu i prijatna osećanja (Petrov 2021, 30). Nostalgija kao življeno iskustvo je najmanje istraživani aspekt u studijama nostalgije (Lems 2016, 421). Antropolozi, istraživačkim fokusom na iskustva ljudi i procese stvaranja značenja, ukazuju na značaj nostalgije u svakodnevnom životu (Lems 2016, 435).

Nostalglični narativi koji proističu iz nostalgličnih osećanja, osim prošlosti i sećanja na nju, sadrže i manje ili više eksplicitno poređenje sa sadašnjošću (Kovačević, Trebješanin i Antonijević 2013, 10). Takva poređenja su sadržana u dva osnovna oblika nostalgija – u istorijskim i u ličnim nostalgijama. Prva izražava želju za povlačenjem iz savremenog života povratkom u prošlost koja se posmatra kao bolje vreme u odnosu na sadašnjost, dok lična nostalgija idealizuje lično zapamćenu prošlost (Kovačević, Trebješanin i Antonijević 2013, 10). Kovačević, Trebješanin i Antonijević navode da se istorijske nostalgije mogu podeliti na nostalgije za sociokulturnim okruženjem (mestom porekla), koje se mogu označiti kao prostorne i temporalne nostalgije koje predstavljaju nostalgije za prošlim vremenima (Kovačević, Trebješanin i Antonijević 2013, 11). Nostalgija za sociokulturnim okruženjem se odnosi na osobe i grupe koje su zbog migracije promenile mesto boravka. Nostalglični narativi proistekli iz promene u prostoru sadrže time dvostruko poređenje: prostorno – poređenje starog i novog mesta boravka i vremensko – poređenje prošlosti i sadašnjosti. Prostorno-vremenska nostalglična poređenja su istaknuti elementi kulture sećanja u proznim delima koje su pisali jugoslovenski gostujući radnici.

Nostalgija je afektivno ambivalentna – obuhvata osećaje radosti i nežnosti, ali i duboku čežnju, osećaj praznine, nedostajanja, a nekada i tuge (Žeželj 2022,

---

14 Shvatanje nostalgije kao bolesti uobličeno je u 17. veku u medicinskom diskursu. Johanes Hofer je skovao termin nostalgija da bi „opisao jaku pasiju duše (...) ozbiljan poremećaj raspoloženja izazvan gorućom željom za povratkom kući“. Nostalgija je prema ovom gledištu predstavljala psihopatološki odgovor na izmeštanje, odnosno duži boravak daleko od doma (Petrov 2021, 24).

117). Misli o tome šta je sve izgubljeno imigracijom u inostranstvo opsedaju likove prozernih dela koje su pisali gastarbajteri. Na primer, za glavnog junaka romana *Taksist od Minhena*, koji je napisao jugoslovenski gastarbajter prvog talaša Romano Mrkić, nostalgija za zavičajem gotovo predstavlja model postojanja, dok se tuga za rodnim krajem ispoljava kao čežnja za romanizovanom prošlošću i za izgubljenom zajednicom (Banić Grubišić 2020, 113). Radiša, glavni lik romana *Sumrak u bečkom haustoru* samo u sećanju na prošlost pronalazi retke trenutke sreće i spokoja:

Setio se majskih dana, žamora pod njegovim prozorom, besanih noći pred fudbalski turnir, nekih boljih i srećnijih ljudi. Setio se njihovih glasova i pokušaja da odgonetne sa kime otac i majka razgovaraju pod prozorom. Pokušao je i sad da kroz prozor uhvati onu istu sliku, isti raspored grančica na krošnji na njegovom prozoru i šarenih cigli na komšindskom dimnjaku. Uz tu istu sliku se uspavljavao i zabavljao brojeći šare i sklapajući mozaik. Prisećao se ko je još od tih ljudi još u životu, poželevši da čuje neki od tih glasova da ga prožmu, obuzmu i vrate u te trenutke. (Markov 2010, 143)

Umoran i razočaran životom koji je prošao na iscrpljujućem privremenom radu u inostranstvu on često razmišlja o „stvarima koje su mu kroz život izmakle“:

Bezočnu iluziju života Radiša je mogao da definiše samo sporadično, u zamagljenim obrisima, kao niz praznina i zabluda. Nagrižen melanholijom, emocijom koja, pak, izaziva samo prepirku i psovanje, večnu rascepljenost između dva nepomirljiva sveta i shvatanja. Sećanja su ga dodirivala na momente svojim dahom. Tada bi mu se telo oblivalo čudesnom toplinom, a onda se opet sve pretvaralo u muku. Gde je on, u stvari? Kome pripada? Odriču ga se i jedni i drugi... (Markov 2010, 44)

Centralno mesto nostalgичnih migrantskih narativa, a i čvrsto identitetsko uporište u ovim delima, predstavlja zavičaj i sve ono što je izgubljeno migracijom:

Nikad nisam prestao da mislim o svom rodnom kraju, o životu u njemu, o običajima i tradiciji moga naroda kome sam i sam pripadao, mislio sam o onome što su sačuvali i poštovali i moji preci i moja porodica u kojoj sam rođen. Sjećao sam se slavske svijeće, božićne česnice, našeg krštenja, roditeljske molitve bogu... Bili su to lijepi i svečani trenuci. (Adamović 2010, 293)

Nostalgija se u ovim delima manifestuje i kao čežnja za prošlim vremenima i za izgubljenim mestima, ali, kako napominje Lems to nije samo „nostalgичna šetnja stazama sećanja, već nostalgija poseduje sposobnost prelaska između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, kao i narušavanje osećaja za vreme, sopstveni identitet i stvarnost“ (Lems 2016, 421). Ambivalentnost fenomena nostalgije, kao što je već pomenuto, ogleda se u tome što je određena nizom naizgled kontradiktornih faktora: nostalgija je fenomen koji se odnosi na pitanja vremena i prostora, na pozitivne i negativne emocije, na sadašnjost, prošlost i budućnost, kao i na narativno oblikovana i telesna, nesvesna sećanja (Lems 2016, 435). Kako dalje objašnjava pomenuta autorka, zbog ambivalentne prirode nostalgije

i njene sposobnosti da osvetli veze između mesta, identiteta i vremena, nostalgично iskustvo treba posmatrati kao fenomen od ključnog teorijskog značaja u kontekstu raseljenja i migracije. Nostalgично iskustvo je, zapravo, određeno ambivalentnom igrom između identiteta, vremena i mesta – stalnim prelaskom između prošlosti i sadašnjosti, različitih mesta, i neprestanim preispitivanjem ko smo bili, ko smo sada i ko ćemo postati (Lems 2016, 435).

Zajednička odlika koja ujedinjuje sve vrste prizivanja sećanja predstavlja osećaj ugroženosti ili nesigurnosti identiteta (Megil 2015). Megil ističe da postoji važna veza između procesa samoodređenja i slika prošlosti (Megil 2015, 232–233). Prema njemu, sećanje i neizvestan ili ugrožen identitet uvek idu zajedno. Tačnije, sećanje se javlja kao posebna preokupacija u situacijama u kojima se ljudi bave samoodređenjem, jer ono služi kao stabilizator i opravdanje tih samoodređenja. R. Brajant takođe naglašava da je nostalgija povezana sa gubitkom sigurnosti i identiteta, to jest ona smatra da se nostalgija javlja u trenucima liminalnosti i identitetske konfuzije:

Nostalgija ne predstavlja čežnju za zaboravljenom prošlašću, već čežnju za esencijalizmom: čežnju za pojednostavljenom i celovitom predstavom nas samih koja nam više nije dostupna. U vremenu kada ne znamo ko smo nostalgija se ne odnosi na čežnju za jednostavnošću i nevinosti, već umesto toga predstavlja čežnju za vremenom kada smo bili dovoljno nevini da verujemo da znamo ko smo. (Bryant 2015, 156)

Za gastarbajtere život koji provode u inostranstvu nije pravi život već ga na početku doživljavaju jednostavno kao stanje privremenosti, dok će pravi život početi jednoga dana kada se konačno budu vratili u rodni kraj. Adamović u autobiografskom romanu *I ovdje i tamo* piše da se u zemlji koju nije odabrao bez porodice osećao kao „ničiji, nevoljen i usamljen“ (Adamović 2010, 312). Radeta u Francuskoj prati osećanje rastrzanosti. On piše da njegov „život teče raspolučen“ između zemlje iz koje je otišao i koju nikada nije prestao da voli i nove zemlje u kojoj živi i radi: „Pola porodice ovdje, pola tamo, a ja nisam imao čarobni štapić da ih spojim niti da od dvije zemlje stvorim jednu i tako svoju prepolućenost sastavim“ (Adamović 2010, 323). O gastarbajterskom identitetu Vića Mitrović piše: „Nalazimo se uvek negde između. Na raskrsnici i neopredeljeni. Magla i dezorijentacija su deo našeg bića“ (Mitrović 2023, 27). Radiša se isto tako preispituje: „Ko sam, bre ja? Šta je ostalo od men? Jer sam ovolike godine to ja bio, il me neko prevario?“ (Markov 2010, 16). U slučaju marginalizovanih imigranata period krize je relativno stalan, oni žive u dva sveta ali su u oba manje-više stranci i njihovo stanje se može okarakterizirati kao duhovna nestabilnost, intenzivna samosvesnost, nemir i osećanje slabosti (Park 2017, 112). Na privremenom radu u inostranstvu, gostujući radnici žive učaureni život koji ne liči na život koji su nekada vodili u Srbiji, zaglavljani u nekom vakuumu (Kovačević i Antonijević 2018, 54). Nasuprot tome stoji idealizovana slika jednog boljeg mesta i boljeg vremena. Iako je detinjstvo provedeno u siromaštvu za Adamovića bilo sve samo ne bezbrižno, on se priseća srećnih trenutaka teš-

kog detinjstva provedenog u rodnom selu. To je bilo vreme kada je po njemu sve bilo jednostavnije (a time i bolje):

Pričao sam im kako sam otimao od sestara stare opanke i debele vunene džempere koji su nam zamjenjivali kapute da izađem zimi da se igram. Novi opanci su se čuvali za školu i posebne izlaske. Pričao sam im kako sam za ukradenu kocku šećera iz majčinog poveza dobijao ukore. Kocka šećera zamjenivala je bombone za koje nisam znao ni da postoje. Pričao sam im kako smo igračke pravili sami, a žive igračke bili su nam kućići, mačići, pilići... pričao sam im kako smo izmišljali igre i bili igrajući se srećni. Pričao sam im da u mom selu nije bilo struje i da se petrolejka palila samo za večeru, a poslije toga vatra sa ognjišta nam je osvijetljavala prostor. Pričao sam im kako smo bili srećni što nam je toplo i što nema dima kad smo nabavili šporet na drva zvani fijaker... (Adamović 2010, 322)

U sećanjima imigranata na detinjstvo, sloboda i nostalgija su ključni tropi takvih narativa (King, Christou and Teerling 2011). Domovina u njihovim sećanjima označava sigurno mesto, mesto ljudske topline, neposrednosti i srdačnosti. Nostalgija se, kako zapaža King sa saradnicama, odnosi na gubitak autentične prirode, običaja i vrednosti koji se vezuju za domovinu, čime se prema gledištu imigranata kontrastiraju hladnoća, stegnutost i rezervisanost koju opažaju u zapadnim zemljama. Na takvom kolektivnom deljenom znanju o prošlosti svaka grupa zasniva svoju svest o jedinstvu i posebnosti (Asman J. 2015, 68).

Mitrović objašnjava da gastarbajteri kako stare, nekadašnju „opijenost sjajem bogate Evrope“ menjaju „tugom za jug“:

T'ga za jug je realnost naših umova. Mi se sećamo prošlosti sa nostalgijom. Juga je za sve nas bila pojam, bez obzira na to ko i kako se sa tom idejom danas obračunava. Sve što je južnije ovog puta izgleda nekako baršunasto i ima predznak lepote. Budi neki osećaj potrebe za smislom, za životom kada smo bili zaštićeni. (Mitrović 2023, 65)

Prošlost nostalgičnog prizvuka čini važno uporište migrantskog identiteta u ovim književnim delima. Nostalgija kao stanje predstavlja tako ključnu sponu u književnoj konstrukciji gastarbajterskog identiteta, poveznicu između tamo i ovde, prošlosti i sadašnjosti. Drugim rečima, identitetska samospoznaja migranata značajnim delom utemeljena je na sećanju – oni se rado, ali i sa setom i tugom sećaju vremena pre odlaska u inostranstvo na privremeni rad, pripovedaju o detinjstvu i mladosti u zavičaju. O tome da autobiografsko pamćenje po pravilu prati opsesija prošlošću Kuljić piše:

Uprkos sukobima sećanja, pojedincu je potrebna prošlost: njome tumači izvor i smisao vlastitog postojanja, redukuje nepreglednost zbivanja u naraciju, saobražava vlastitu aktivnost poželjnom poretku sećanja, stvara osnovu za viziju budućnosti. I za pojedinca, kao i za društvo, elastična prošlost je živa sadašnjica. Nije to nikada autentična istorija, već fluidna slika prošlosti u kojoj se prepliću, prožimaju, iznova akcentuju, montiraju i iskrivljavaju lično, grupno, porodično i generacijsko iskustvo. (Kuljić 2006, 71)

Navedeni primeri slikovito ukazuju da je osećanje nostalgije inherentno migrantskom iskustvu. U ovim delima osećanje nostalgije je neodvojiv deo migrantske svakodnevice. Značaj nostalgije kao osećanja u imigrantskom životu veoma lepo opisuje Vića Mitrović:

Kad god mi je bilo teško, šta sam drugo mogao, nego da pogledam unazad. Ka onom mestu odakle sam krenuo u svet. Staro je iskustvo kojem su me učili i stara je zemlja koja melem daje, na kojoj sam ponikao. Duhovni melem za moju dušu bile su pomisli kako je lepo u zavičaju (Mitrović 2023, 104)

Prema Bonetu (Bonnett 2016), nostalgija migrantskih populacija i njihovih potomaka nije tek privremeni problem njihovog prilagođavanja novoj sredini već je treba sagledati kao jednu trajnu društvenu i kulturnu tendenciju. Ovaj autor smatra da je nostalgija istrajan i postojan fenomen koji se javlja među imigrantima i njihovim potomcima, kao i da gubitak i čežnja predstavljaju hronične aspekte migracije, odnosno mobilnog stanja. Radni migranti su osobe većito zatočene u sopstvenom nepokretnom vremenu (Berdžer i Mor 2018, 182). Tuđina i zavičaj su u razmišljanjima protagonista ovih prozних dela nespojive suprotnosti, a oni se nalaze zaglavljani između zemlje matice i zemlje useljenja, odnosno (n)i tamo (n)i i ovde. U tom kontekstu, sećanja radnih migranata se uz nezostavna ambivalentna nostalglična osećanja ispostavljaju kao terapijska, iako katkad mogu biti i nevoljna i prožeta tugom i osećajem nepovratnog gubitka.

Završna razmatranja

Jedinu sadašnju stvarnost stranog radnika čine rad i umor koji ga prati. Dokolica mu postaje strana zato što ga navodi da se seća koliko je daleko od svega što još vidi kao svoj stvarni život. Mimo sadašnjice rada i njegovog naprezanja, njegov život je sveden na niz nepokretnih slika povezanih sa prošlošću i budućnošću, s njegovim vrednostima i nadama. Te slike su međaši njegovog života, ali ostaju statične, ne razvijaju se (Berdžer i Mor 2018, 175).

Migranti koji su pripadali prvoj generaciji gastarbajera time što nisu govorili jezikom zemlje prijema bili su mahom nevidljivi, nečujni i bezimni radnici koji su došli da tokom oročenog vremenskog perioda rade na posleratnoj izgradnji zapadnih razvijenih zemalja. Bavljenje različitim vidovima umetnosti, pisanje i objavljivanje poezije i proze omogućilo je nekima od njih da putem književnosti izraze sopstvena razmišljanja i osećanja o ličnom iskustvu migracije. Pisci migranti – Rade Adamović, Darko Markov i Vića Mitrović kroz pisanje o sopstvenom životu i ličnim iskustvima pružaju uvid u kompleksne unutrašnje svetove učesnika migracijskih procesa. Ova prozna dela koja govore o subjek-

tivnom doživljaju migracije zbog toga predstavljaju plodno istraživačko tlo za ispitivanje lične tačke gledišta migranata i obezbeđuju značajne uvide u osećanja, kulturne imaginarijume, pogled na svet i stavove migranata (Banić Grubišić 2019, 1163). Karakteristična odlika individualnog i kolektivnog sećanja migranata – nostalgija za „rodnim krajem“, odnosno nada vezana za povratnu migraciju, čini zajednički tematski okvir odabranih dela domaće gastarbajterske književnosti. Ta isprepletana individualna i kolektivna sećanja su ujedno i traumatična i terapeutska. S jedne strane, prošlost i zavičaj kao dominantne predstave idealizovanih migrantskih čežnji, predstavljaju sigurno mesto i sigurno vreme kojem se imigranti u stranoj sredini konstantno u mislima vraćaju, dok ih s druge konstantno podsećaju na sve ono što je izgubljeno migracijom.

Na kraju, važno je ukazati na ulogu i značaj popularne, neartističke i nekanonizovane književnosti u formiranju kulture sećanja određene grupe. Kako objašnjava Erl, da bismo u potpunosti razumeli i adekvatno procenili ulogu književnosti u društvenoj proizvodnji sećanja, potrebno je da se distanciramo od pretpostavke da se samo takozvana visoka književnost povezuje s kulturnim pamćenjem (Erl 2011, 163). Prozna dela koja su napisali radni migranti gastarbajteri imaju jednaku analitičku vrednost, to jest predstavljaju jednako značajan simbolički resurs time što iz lične perspektive ukazuju na značaj kulture sećanja u konstrukciji migrantskog identiteta.

Literatura

- Adamović, Rade. 2010. *I ovdje i tamo*. Banja Luka: Grafid.
- Albvaš, Moris. 2015. „Kolektivno i istorijsko pamćenje“. U *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, uredili Michal Sladaček, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović Trifunović, 29–60. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Antonijević, Dragana i Ljubica Milosavljević. 2016. „Starost gastarbajtera: strategije životnih izbora migrantske populacije u penziji“. *Etnoantropološki problemi* 11(1): 113–135.
- Antonijević, Dragana, Ana Banić Grubišić and Miloš Rašić. 2021. A Decade of Studying Guest Workers Through the Projects of the Serbian Ethnological and Anthropological Society. *Etnoantropološki Problemi* 16 (4):981–1012.
- Antonijević, Dragana, Banić Grubišić, Ana i Krstić, Marija. 2011. Gastarbajteri – iz svog ugla. Kazivanja o životu i socioekonomskom položaju gastarbajtera. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 983–1011.
- Antonijević, Dragana. 2011a. „Teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje kulturnog identiteta gastarbajtera“. U *Kulturni identiteti kao nematerijalno kulturno nasleđe: zbornik radova sa naučnog skupa Kulturni identiteti u XIX veku*, uredio Bojan Žikić, 27–42. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Antonijević, Dragana. 2011b. Gastarbajter kao liminalno biće: konceptualizacija kulturnog identiteta. *Etnoantropološki problemi* 6(4): 1013–1033.

- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo: Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: SGC i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Antonijević, Dragana. 2020. Bečki haustori u sumračnoj viziji Darka Markova. *Etnoantropološki problemi* 15(1): 61–99.
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti*. Beograd: XX vek.
- Asman, Alaida. 2015. „Kolektivno sećanje i kulturni identitet“. U *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, uredili Michal Sladaček, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović Trifunović, 71–86. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Asman, Jan. 2015. „Kolektivno sećanje i kulturni identitet“. U *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, uredili Michal Sladaček, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović Trifunović, 61–70. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Assmann, Jan. 2005. *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
- Banić Grubišić, Ana. 2018. Umetnost i migrantsko iskustvo – ‘Gastarbajterska serija’ Drage Trumbetaša. *Antropologija* 18 (3): 23–44.
- Banić Grubišić, Ana. 2019. Migrantska poezija – antropološka analiza zbirke pesama Drage Trumbetaša. *Etnoantropološki problemi* 14(4): 1161–1185.
- Banić Grubišić, Ana. 2020. „Između dva sveta“ – antropološka analiza „gastarbajterskog romana“ Taksist od Münchena. *Etnoantropološki problemi* 15(1):101–128.
- Berdžer, Džon i Žan Mor. 2018. *Sedmi čovek: knjiga u slikama i rečima o iskustvu stranih radnika u Evropi*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Berliner, David. 2005. Social Thought & Commentary: The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly* 78(1): 197–211.
- Bonnett, Alastair. 2016. *The Geography of Nostalgia: Global and Local Perspectives on Modernity and Loss*. New York: Routledge
- Bryant, Rebecca. 2015. “Nostalgia and the Discovery of Loss: Essentializing the Turkish Cypriot Past.” In *Anthropology and Nostalgia*, edited by Olivia Angé and David Berliner, 155–177. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Cesareo, Mario. 2002. “Anthropology and Literature: Of Bedfellows and Illegitimate Offspring”. In *Between Anthropology and Literature. Interdisciplinary Discourse*, edited by Rose De Angelis, 158–174. London, New York: Routledge.
- Craith, Máiréad Nic and Laurent Sebastian Fournier. 2016. Literary Anthropology. The Sub-disciplinary Context. *Anthropological Journal of European Cultures* 25 (2):1–8.
- Craith, Máiréad Nic. 2015. Migrant Writing and the Re-Imagined Community: Discourses of Inclusion/Exclusion. *German Politics and Society* 33(1): 84–99.
- Creet, Julia, and Andreas Kitzmann. 2011. *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*. Toronto: University of Toronto Press.
- Creet, Julia. 2011. “The Migration of Memory and Memories of Migration” In *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*, edited by Creet, Julia, and Andreas Kitzmann, 3–26. Toronto: University of Toronto Press.
- De Angelis, Rose. 2002. “Introduction” to *Between Anthropology and Literature. Interdisciplinary Discourse*, edited by Rose De Angelis, 1–7. London, New York: Routledge.

- Erl, Astrid. 2010. Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory". In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erl and Ansgar Nünning, 389–398. Berlin, New York: De Gruyter.
- Erl, Astrid. 2011. *Memory in Culture*. London: Palgrave Macmillan.
- Ewing, Katherine Pratt. 2005. "Immigrant Identities and Emotion." In *A Companion to Psychological Anthropology: Modernity and Psychocultural Change*, edited by Conerly Casey and Robert Edgerton, 225–240. Oxford: Blackwell Publishing.
- Fischer, Sabine and Moray McGowan. 1995. „From Pappkoffer to Pluralism. Migrant writing in the German Federal Republic". In *Writing Across Worlds. Literature and Migration*, edited by Russel King, John Connel and Paul White, 39–56. London: Routledge.
- Hua, Anh. 2005. "Diaspora and cultural memory." In *Diaspora, Memory, and Identity: A Search for Home*, edited by Agnew, Vijay, 191–208. Toronto: University of Toronto Press.
- Ireland, Susan. 2001. "First-Generation Immigrant Narratives." In *Immigrant Narratives in Contemporary France*, edited by Ireland, Susan and Patrice Proulx, 23–43. Westport: Greenwood Publishing.
- King, Russel, John Connel and Paul White. 1995. „Preface" to *Writing Across Worlds. Literature and Migration*, edited by King, Russel, John Connel and Paul White, ix–xvi. London: Routledge.
- King, Russell, Anastasia Christou and Janine Teerling. 2011. We took a bath with the chickens: memories of childhood visits to the homeland by second-generation Greek and Greek Cypriot returnees. *Global Networks* 11(1): 1–23.
- Kitzmann, Andreas. 2013. "Cultural and social memory" In *The Encyclopedia of Global Human Migration*, edited by Ness, Immanuel. Online, John Wiley & Sons.
- Koljević, Svetozar. 2015. *Između zavičaja i tuđine*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Kosmalska, Joanna. 2022. Defining Migration Writing. *Journal of Literary Theory* 16(2): 331–350.
- Kovačević Ivan, Dragana Antonijević i Žarko Trebješanin. 2013. Metodološki okvir proučavanja nostalgije i životnih priča. *Etnoantropološki problemi* 8(4): 945–963.
- Kovačević, Ivan i Dragana Antonijević. 2018. Dva pripovedanja identiteta. *Etnoantropološki problemi* 13(1): 41–63.
- Kovačević, Ivan, Žarko Trebješanin i Dragana Antonijević. 2013. Teorijsko-pojmovni okvir za proučavanje nostalgije. *Antropologija* 13(3): 9–26.
- Kulenović, Nina. 2020. „Svi mi u sebi nosimo mnogo identiteta, mnoštvo tih naših Ja": antropološka analiza Dnevnika jednog nomada Bekima Sejranovića. *Etnoantropološki problemi* 15(1): 239–265.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Lachmann, Renate. 2010. Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature" In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erl and Ansgar Nünning, 301–310. Berlin, New York: De Gruyter.
- Laterza, Vito. 2007. The Ethnographic Novel: Another Literary Skeleton in the Anthropological Closet? *Suomen Antropologi: Journal of the Finnish Anthropological Society* 32 (2): 124–134.

- Lebkowska, Anna. 2012. Between the Anthropology of Literature and Literary Anthropology. *Teksty Drugie* 2: 30–43.
- Lems, Annika. 2016. Ambiguous Longings: Nostalgia as the Interplay among Self, Time and World. *Critique of Anthropology* 36(4): 419–438.
- Markov, Darko. 2010. *Sumrak u bečkom haustoru*. Sofia: Svetulka 44.
- Markowski, Michał Paweł. 2012. Anthropology and Literature. *Teksty Drugie* 2: 85–93.
- Megil, Alan. 2015. „Istorija, sećanje, identitet“. U *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, uredili Michal Sladaček, Jelena Vasiljević i Tamara Petrović Trifunović, 227–253. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Mitrović, Vića. 2023. *Gastarbajter*. Beograd: Albatros plus.
- Neumann, Birgit. 2010. The Literary Representation of Memory“. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, edited by Astrid Erll and Ansgar Nünning, 333–344. Berlin, New York: De Gruyter.
- Park, Robert. 2017. „Ljudske migracije i marginalni čovek“. U *Stranac u humanističkom nasleđu*, uredili Marinković, Dušan i Dušan Ristić, 100–112. Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Petrov, Ana. 2021. *Sociologije nostalgija*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Prelić, Mladena. 2020. Ičvičevo Putovanje. Reprerentacija identiteta u romanu *London, Помаз Petra Miloševića*. *Etnoantropološki problemi* 15 (1): 175–98.
- Rigney, Ann. 2010. The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing” In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* edited by Astrid Erll and Ansgar Nünning, 345–356. Berlin, New York: De Gruyter.
- Saunders, Max. 2010. Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies” In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* edited by Astrid Erll and Ansgar Nünning, 321–332. Berlin, New York: De Gruyter.
- Stefanović, Mirjana. 2010. *Autobiografija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Teraoka, Arlene. 1987. Gastarbeiterliteratur: The Other Speaks Back. *Cultural Critique* 7: 77–101 .
- White, Paul. 1995. „Geography, Literature and Migration“. In *Writing Across Worlds. Literature and Migration*, edited by King, Russel, John Connel and Paul White, 1–19. London: Routledge.
- Žeželj, Iris. 2022. *Prošlost koje nije bilo: Kako ulepšavamo lična i kolektivna sećanja*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Брујић, Марија. 2020. Роман ‘Снежни Човек’ Давида Албахарија: антрополошко читање. *Etnoantropološki problemi* 15(1): 129–153.
- Стојановић, Олга. 2010. Књижевност миграције у контексту европског литерарног простора. *Научни сасиџанак славистиа у Вукове дане* 40/2: 369–380.

Ana Banić Grubišić

The Culture of Memory in the Literature of Labor Migrants

Abstract: This article examines the significance of memory and remembrance for the identity formation of Yugoslavian/Serbian guest workers and sheds light on the building narrative elements of memory culture in the prose works of so-called “Gastarbeiter literature” written by members of different generations of migrants. The role of memory and remembrance in migration is examined on the basis of examples of prose works by migrant workers, whereby the interweaving of individual and collective memory is emphasized as an essential feature of migrant literature. Individual memories in the literature of migrant workers are linked to feelings of longing for home and past times, which makes the nostalgia a decisive element of the memory culture in guest worker literature.

Keywords: labor migrations, memory culture, gastarbeiter literature, nostalgia.

Primljeno: 22.04.2024.

Odobreno: 11.11.2024.